

فصلنامه تحقیقات جدید در علوم انسانی

Human Sciences Research Journal

دوره جدید، شماره دوم، پاییز ۱۳۹۶، صص ۹۴-۷۹ New Period, No 2, 2017, P 79-94

ISSN (2476-7018)

شماره شاپا (۲۴۷۶-۷۰۱۸)

رویکرد تحلیلی بر تأثیر نقش خانواده بر حجاب فرزندان

اعظم عارفی^۱. پریوش فلاح پور^۲

۱. پژوهشگر جهاددانشگاهی واحد لرستان. ایران

Arefi1932@gmail.com

۲. مدرس مرکز علمی کاربردی شهرداری خرم‌آباد. ایران

parivash.falahpoor@gmail.com

چکیده

هدف اصلی این مقاله، تحلیل تأثیر نقش خانواده بر حجاب فرزندان در جامعه است. روش پژوهش، توصیفی مبتنی بر منابع اسنادی و کتابخانه‌ای است. نتیجه تحقیق حاکی از آن است والدین در هدایت فرزندان به سوی مسیری صحیح نقش اثرگذاری خواهند داشت چرا که داشتن جامعه‌ای سالم نتیجه داشتن خانواده‌ای سالم می‌باشد. در خانواده‌ای که والدین توجهی به مسائل دینی و مذهبی نداشته‌باشند، زمینه وقوع بسیاری از ناهنجاری‌های اخلاقی و رفتاری شکل می‌گیرد. از آن جایی که رعایت نکات اخلاقی و اعتقادی خود سبب می‌شود انسان در چهارچوب هنجارهای اجتماعی حاکم بر جامعه، قدم بردارد در این راستا فرزندان با آگاهی بیشتر، در کنترل صحیح خواسته‌های خود قدم برمی‌دارند که این خود یکی از عوامل سلامت خانواده و نهایتاً جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کنیم. جامعه‌ای که آینده آن به دست همین فرزندان ساخته خواهد شد. بنابراین برنامه‌ریزی مناسب جهت آگاه نمودن خانواده‌ها در خصوص این مهم، امری لازم و حیاتی است که توجه به نتایج تحقیقات به عمل آمده در این خصوص می‌تواند با آگاهی بیشتر به این امر توجه شود.

واژه‌های کلیدی: اثرگذاری، خانواده، حجاب، فرزندان

مقدمه:

یکی از راه‌های تعدیل و تحدید نیاز فطری زنان به خودآرایی انتخاب پوشش مناسب و در واقع حجاب است. این که نسخه حجاب برای زنان پیچیده می‌شود و ادیان الهی بر آن تأکید فراوان دارند به علت وجود غرایز و نیازهای زنان است اگر برای زنان که خصلت خودآرایی در فطرت آنهاست و همین خصلت باعث نشان دادن رفتار عشوه‌گرانه در آن‌ها می‌شود؛ حکم حجاب ارائه نشود زنان با غرایز کنترل نشده و نامتعادل و تحت تأثیر شرایط اجتماعی، به تخریب بهداشت روانی کمک خواهند کرد. ولی با حجاب و پوشش مناسب چهارچوب مناسبی برای استفاده از این ویژگی ذاتی تعیین می‌گردد و مانع فساد اجتماعی و روانی می‌شود. از نظر روان‌شناختی نداشتن پوشش مناسب زنان، جوانان اجتماع را به نسبت به جنس زن بی‌اعتماد می‌کند و رغبت و گرایش به ازدواج و تشکیل خانواده در آن‌ها ایجاد نمی‌شود. از طرفی حس انتقام‌جویی و کینه‌توزی مرد نسبت به مردان دیگری که بی‌شرمانه همسر یا خواهر او را نظاره می‌کنند برانگیخته شده و آسیب‌های روانی را موجب می‌گردد. (معین‌الاسلام و طیبی، ۱۳۸۱).

۱-۱- بیان مسأله:

یکی از پردامنه‌ترین موضوعاتی که در دنیای امروز راجع به زن و حیات اجتماعی او و ارزش وجودی و عفاف و گوهریت او مطرح است موضوع پوشیده بودن یا حجاب و در صدف بودن زنان می‌باشد و این مسئله‌ای است که بحث‌های موافق و مخالف را در جوامع غرب و شرق برانگیخته است، حجاب جزئی از تمدن، فرهنگ، آداب و رسوم اسلامی و شریعت اسلامی است و آنچه مهم به نظر می‌رسد اثرات حجاب است. چرا که سلامت اجتماع در گرو آن است و زن رحمت خدا و ریحانه‌ای است از جانب حق و موجودی است که خداوند تبارک و تعالی او را ظریف، زیبا و دنیای مهر و محبت ساخته است. زن حیثیتی را دارا می‌باشد که با تمام لطافت و عطفش در مواقع مهم و به جا می‌تواند آن چنان رشادت و شهامتی از خود نمایان سازد که شاید بسیاری از مردان توانایی آن را نداشته باشند (حسن‌زاده، صالح: ۱۳۹۳).

حجاب اگر چه برای تعدیل و کنترل غریزه فطری خودآرایی سفارش شده است اما از منظر روانشناسی انگیزه گرایش به حجاب وجود غریزه شرم و حیاء در زنان است. در واقع یک احساس فطری مثل شرم، انگیزه می‌شود برای رفتار روانی زن یعنی گرایش به سوی حجاب و پوشش. بینش درونی و الهام‌گریزی زن به او می‌فهماند که برای بهتر زیستن باید به احساسات فطری خود احترام بگذارد و یکی از این احساس‌ها شرم و حیاست و باید غرایز فطری خود را جهت دهد و کنترل کند و برای کنترل آنها حجاب بهترین ابزار است. از سوی دیگر ویژگی دیگر خواهی زنان انگیزه دیگری است که آن‌ها را به سوی حجاب و گزینش آن سوق می‌دهد مردان غیرت دارند و زنان به آن‌ها اعتماد داشته و برای جلب نظر آن‌ها

و پاسخگویی به حس دیگرخواهی خود به غیرت همسرشان احترام می‌گذارند. (معین‌الاسلام و طیبی، ۱۳۸۱).

خانواده بنیادی‌ترین نهاد در جامعه انسانی است که وظیفه تربیت و سازندگی افراد و انسان‌ها را بر عهده دارد و اگر افراد نتوانند خانواده را تحکیم بخشند و افرادی باایمان در آن پرورش دهند، نمی‌توانند جامعه‌ای ایده‌آل برای نسل آینده بسازند و از فرهنگ ایمانی خود جا مانده و به اهداف متعالی خود نمی‌رسند. مقصود از تحکیم خانواده، فراگیری اعتدال میان همگان، حاکمیت اخلاق و حفظ حقوق همه اعضاست. اگر هدف از برقراری زوجیت و تشکیل خانواده، به تعبیر قرآن «سکونت و آرامش اعضا» است، لازم است که همه رفتارها و تعامل‌ها در راستای تحقق این هدف باشد (حسن زاده، صالح: ۱۳۹۳).

۳-۱- اهداف تحقیق:

۳-۱-۱- هدف کلی

رویکرد تحلیلی بر تاثیر نقش خانواده در داشتن حجاب فرزندان می‌باشد و تلاش بر این است تا خانواده‌ها با تکیه بر اسناد علمی و دینی، از موثر بودن نقش خود بر فرزندان‌شان در داشتن حجاب مناسب، آگاهی یابند.

۴-۱- مفاهیم

*حجاب

واژه حجاب در فرهنگ فارسی در سه معنا به کار رفته است ۱- پرده و ستر ۲- نقابی که زنان چهره خود را پوشانند، روبند، برقع ۳- چادری که زنان سر تا پای خود را بدان پوشانند (معین، ۱۳۴۲: ۱۳۴۰). حجاب در اصطلاح، پوششی است که اعضای بدن زن را به طور معمول و اعضایی از بدن را که زننده می‌نماید، پوشاند و مطابق با دستورات دین اسلام باشد (فاضلیان، ۱۳۸۹: ۷۴).

خداوند در آیه ۳۱ سوره نور حکم حجاب را به گونه‌ای صریح و آشکارا مطرح نموده و علاوه بر ظرافت‌های خاصی که در نوع پوشش زنان وجود دارد، اشخاص محرم را نیز ذکر می‌کند تا نامحرم‌ها بازشناسانده شوند و در پایان فلسفه پوشش بیان شده است که زینتها و زیبایی‌های زنان در مقابل نامحرم آشکار نشود، تا آن‌ها مورد توجه نگاه‌های ناپاک قرار نگیرند و احترام آنان حفظ گردد. در آیه دیگر حرمت و شخصیت زن به عنوان فلسفه حجاب مطرح می‌شود: «ای پیامبر به زنان و دخترانت و زنان مومن بگو، پوشش خود را بر خود فرو پوشند. این برای آن که شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند.» (سوره احزاب، آیه ۵۹).

امام خمینی (ره) می‌فرماید: «زنان از نظر اسلام نقش حساسی در بنای جامعه اسلامی دارند و اسلام زن را تا حدی ارتقا می‌دهد که او بتواند مقام انسانی خود را در جامعه باز یابد و از حد شیء بودن بیرون بیاید و

متناسب با چنین رشدی، می‌تواند در ساختمان حکومت اسلامی مسئولیتهایی را به عهده بگیرد. نقش زن در جامعه بالاتر از نقش مرد است؛ برای اینکه بانوان علاوه بر اینکه خودشان یک قشر فعال در همه ابعاد هستند، قشرهای فعال را در دامن خودشان تربیت می‌کنند. خدمت مادر به جامعه از خدمت معلم بالاتر است، و از خدمت همه کس بالاتر است. و این امری است که انبیا می‌خواستند. می‌خواستند که بانوان قشری باشند که آنها تربیت کنند جامعه را، و شیرزنان و شیرمردانی به جامعه تقدیم کنند» (صحیفه نور، ج ۱۴، ص ۱۹۷).

حجاب گفتاری:

حجاب در گفتار نوع دیگر حجاب و پوشش قرآنی، حجاب گفتاری زنان در مقابل نامحرم است: *فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ* (احزاب؛ ۳۲) پس زنه‌ار نازک و نرم با مردان سخن نگوئید؛ مبدا آن که دلش بیمار (هوا و هوس) است به طمع افتد.

حجاب رفتاری:

حجاب رفتاری نوع دیگر حجاب و پوشش قرآنی، حجاب رفتاری زنان در مقابل نامحرم است. به زنان دستور داده شده است به گونه‌ای راه نروند که با نشان دادن زینت‌های خود باعث جلب توجه نامحرم شوند *وَلَا يَضْرِبْنَ بِأَرْجُلِهِنَّ لِيُعْلَمَ مَا يُخْفِينَ* (نور؛ ۳۱) و آن طور پای به زمین نزنند که خلخال و زیور پنهان پاهایشان معلوم شود.

*خانواده

خانواده، کانونی است مقدس که بنیان آن در سایه پیوند زناشویی دو انسان (زن و مرد) شکل گرفته و با تولد فرزندان آنها کامل‌تر می‌شود. فرایند اجتماعی شدن کودک از خانواده شروع می‌شود. تصویری که فرد از خود و نیز از جهان پیرامون و از افرادی که در پیرامون او هستند به طور مستقیم تحت تاثیر وجه نظر و باورهای خانواده‌هایشان قرار دارد. ارزشهایی که فرد می‌پذیرد و نقش‌های مختلفی را که از او انتظار می‌رود ایفا کند، در بدو امر، در درون شبکه روابط خانوادگی آموخته می‌شود (کوئن، ۱۳۸۵: ۱۱۰).

خانواده مسولیت جامعه‌پذیری کودکان را در سال‌های اولیه و حیاتی زندگی به عهده دارد. ارزش‌هایی که فرد می‌پذیرد و نقش‌های گوناگونی که از او انتظار می‌رود انجامشان دهد، نخست در چارچوب محیط خانواده آموخته می‌شود. (کوئن، ۱۳۷۳: ۸۰).

برخی از آیات در خصوص حجاب:

این آیات در ابتدا، خطاب به زنان پیامبر بود و سپس مؤمنان را در بر گرفت و حکم جاری برای مسلمانان گشت اهم این آیات از این قرار است:

الف - یا نساء النبی لستنّ کاحد من النساء ان اتقین فلا تخضعن بالقول... ولا تبرجن تبرج الجاهلیه الاولی» (احزاب، ۳۲-۳۱) ای زنان پیامبر، شما اگر تقوا داشته باشید همانند دیگران نیستید؛ بنابراین، هرگز نرم و نازک با مردان سخن مگویید تا آن که دلش بیمار است به طمع افتد، بلکه متین و نیکو سخن بگویید و خانه را منزل گاه خویش قرار دهید و هرگز مانند دوره جاهلیت نخستین، آرایش و خود آرایی نکنید و نماز را بر پای دارید و زکات را بپردازید و از خدا و رسولش اطاعت نمائید.

در این آیه بر عدم آرایش و زینت و رعایت عفت در رفتار تاکید شده است.

ب - «یا ایها النبی قل لاوزاجک و بناتک و نساء المؤمنین یدنین علیهنّ من جلابیهنّ...» (احزاب، ۵۹) ای پیامبر، به همسران، دختران و بانوان مومن بگو روپوش های خود را برگیرند تا به عفاف و حریت شناخته شوند و مورد آزار و تعرض هوسرانان قرار نگیرند و خداوند، آمرزنده و مهربان است.

در این آیه نزدیک کردن و در بر داشتن جلاباب (پوشش سراسری) مورد تاکید است که اندام را حفظ نماید (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ذیل آیه ۵۹ سوره احزاب).

ج - «قل للمؤمنین یقاصوا من ابصارهم و... و قل للمؤمنات یغضنّ من ابصارهنّ و یحفظن فروجهنّ و لا یبدین زینتهنّ الا ما ظهر منها و لیضربنّ بخمرهنّ علی جیوبهنّ و لا یبدین زینتهنّ الا لیعولتهنّ...» (نور، ۳۰ و ۳۱).

(ای پیامبر) به مردان مومن بگو که چشم هایشان را فرو پوشند و فروج و اندامشان را محفوظ بدارند و این امر برای پاکیزگی شما بهتر است. بدرستی که خداوند به هر چه انجام می دهید آگاه است و به زنان مؤمن بگو که چشم هایشان را فرو پوشند و فروج و اندامشان را محفوظ بدارند و زینت و آرایش خود را، جز آنچه ظاهر است، آشکار نسازند و سینه خود را با خمار (روسری) خود بپوشانند و زینت و جمال خود را آشکار نسازند، جز برای شوهران خود و پدران خود و... (در اینجا محارم زن نام برده می شوند) و آنگونه پا به زمین نزنند که زیور پنهان پاهایشان معلوم شود و ای اهل ایمان! همه به در گاه خداوند توبه کنید. امید است که رستگار شوید.

در آیات کتاب خدا قرآن کریم به کرات به رعایت نمودن حجاب توصیه شده است که از آن جمله می توان به آیات زیر اشاره نمود.

آیه ۳۱ سوره ی نور:

ای پیامبر! به زنان با ایمان بگو دیدگان خود را از نگاه به نامحرم فرو بندند و پاکدامنی ورزند و زیورهای خود را آشکار نگردانند مگر آنچه که طبعاً از آن پیدا است. و باید به وسیله روسری کردن خود را بپوشانند و زینت خود را آشکار نکنند جز برای شوهران و سایر محارم خود.

آیه ۵۹ سوره احزاب:

ای پیامبر، به زنان و دخترانت و زنان مومن بگو: پوششهای خود را بر خود فروتر گیرند. این برای آنکه شناخته شوند و مورد آزار قرار نگیرند و برای آنان بهتر است و خداوند آمرزنده مهربان است.

آیه ۳۰ سوره نور:

به مؤمنان بگو چشمهای خود را (از نگاه به نامحرم) فروگیرند، و عفاف خود را حفظ کنند این برای آنان پاکیزه تر است خداوند از آنچه انجام می دهید آگاه است!

آیه ۵۸ سوره احزاب:

هنگامی که چیزی از وسایل زندگی را (بعنوان عاریت) از آنان [همسران پیامبر] می خواهید از پشت پرده بخواهید این کار برای پاکی دلهای شما و آنها بهتر است! و شما حق ندارید رسول خدا را آزار دهید، و نه هرگز همسران او را بعد از او به همسری خود در آورید که این کار نزد خدا بزرگ است.

آیه ۵۳ سوره احزاب:

رعایت حجاب و پوشش زنان مایه ی مصونیت آنان از تعرض هوسرانان و سلامت یابی آنها می شود. . .

۱-۵- تبیین نقش خانواده در داشتن حجاب افراد:

جامعه پذیری عبارت است از همسازی و همنوایی فرد با ارزشها، هنجارها و نگرشهای گروهی و اجتماعی، یا به مفهوم دیگر، «اجتماعی شدن فراگردی است که به واسطه آن، هر فرد دانش و مهارتهای اجتماعی لازم برای مشارکت موثر و فعال در زندگی گروهی و اجتماعی را کسب می کند» (علاقه بند، ۱۳۸۰: ۹۱).

از آن جا که جامعه پذیری افراد تحت تاثیر عوامل مختلفی می باشد و تحقیقات علمی به عمل آمده حاکی از آن است که، خانواده نقش بسزایی در این مقوله دارد لذا توجه به خانواده جهت ارائه نمودن مناسب هنجارها به فرزندان، در این سیر سبب خواهد شد فرزندان علم و مهارت لازم را برای عمل به هنجارها و ارزشهای جامعه بدست آورند.

در میان عوامل مختلف جامعه‌پذیری، نقش خانواده از برجستگی خاصی برخوردار است، علت این امر را می‌توان در این واقعیت جست

۱- شکل‌گیری شخصیت افراد تا حدود زیادی در خانواده صورت می‌گیرد و فرزندان عمدتاً ویژگی‌های رفتاری والدین خود را کسب می‌کنند.

۲- این نقش خانواده بیشتر هنگامی مشاهده می‌شود که فرد در سال‌های اولیه زندگی خود قرار دارد و شخصیت وی همچون لوح سفیدی برای اولین بار در حال شکل‌گیری است (فتحی آشتیانی، ۱۳۷۷: ۴۹). ویلیامز جی گود معتقد است که خانواده به عنوان مهم‌ترین نهاد جامعه‌پذیری با عمل کردن به شیوه‌های زیر در فرایند جامعه‌پذیری موفق است: ۱- داشتن روابط عاطفی با فرزند ۲- اقتدار شناخته شده ۳- داشتن نقش الگویی ۴- پایداری در روابط ۵- دادن آزادی به فرزند ۶- برقراری ارتباط با ارائه توضیح و دلیل ۷- تشویق و تنبیه مناسب (چلبی، ۱۳۷۵).

محیط خانوادگی عامل قطعی موثر در ایجاد شرایط سازنده‌ای است که ارزش‌ها و گرایش‌های شخص را شکل می‌دهد. بخش مهمی از این فرآیند در درون خانواده بصورت عمدی و آگاهانه انجام می‌پذیرد ولی بخش زیادی از آن نیز کاملاً ناخودآگاه است. الگوهای کنش متقابل اجتماعی درون خانواده ممکن است مدل‌های ناخواسته را برای شکل‌گیری رفتار و شخصیت بعدی کودکان، یعنی زمانی که به بلوغ و دوره جوانی می‌رسند، فراهم سازد. به هر حال اگر جامعه‌پذیری یا «اجتماعی شدن» فرآیندی باشد که نسل‌های مختلف یک جامعه را به یکدیگر پیوند می‌دهد «خانواده» از عوامل عمده جامعه‌پذیری از دوران کودکی تا جوانی و پس از آن است که بصورت یک سلسله مراحل پی‌درپی رشد و تکامل، نسل‌ها را به یکدیگر مربوط می‌سازد (کیدنز، ۱۳۸۶: ۸۵).

عمل آگاهانه یا ناآگاهانه اعضای خانواده در برابر کودک، او را برای جامعه آینده آماده می‌کند. به عقیده صاحب‌نظران، روند و نتایج آموزش و پرورش کودک در درجه نخست به شیوه زندگی خانواده، که واحد اساسی و مرکزی جامعه است و به ویژه به مناسبات میان پدر و مادر بستگی دارد. خانواده شخصیت کودک، سپس شخصیت نوجوان و سرانجام شخصیت جوان را شکل می‌دهد (تقوی، ۱۳۸۲: ۷۸).

خانواده، کانون مهر

انسانی که می‌خواهد مظهر خداوند در امامت رحمت و رهبری رفت شود یا خواهان پیروی پیامبر رحمت باشد و به اسوه بودن عاطفه فتوای علمی و عملی دهد، باید رفت را که یک مطلب وجدانی و یافتنی است و نه گفتنی و سفارشی، در حیات خویش تجربه نماید. چه کسی باید محبت و رحمت را در گوش جان انسان زمزمه کند؟ در پاسخ باید گفت: جز خانواده که جامعه‌ای کوچک است و تربیت صحیح آن در پرورش مدیران کارآمد تأثیر بسزایی دارد، هیچ کانونی نمی‌تواند این مسئولیت بزرگ را بر دوش گیرد، از این رو تکویناً چنین پیش‌بینی شده است که یک زن به عنوان مظهر مهر و مجلای رفت، آهنگ‌گیرای

همنوايي و هم‌آوايي، هماهنگي، انسجام، انشاء، انعطاف و گذشت را با حضور خود گوشنواز و دلپذير کند.

پدر و مادر دو عنصرند که هيچ يک به تنهائي نمي‌توانند مظهر ربوبيت الهي باشند، لکن از نکاح اين دو تا اندازه‌اي يک مظهريت پذيرفتني پيدا مي‌شود، يکي منشا رحمت و رافت و ديگري مظهر شدت و صلابت مي‌گردد. و از نکاح و ازدواج اين دو گرمي خانواده پديد مي‌آيد و در پناه قدرت و شدت پدر و عطوفت و رحمت مادر، کودک تربيت اهلي مي‌يابد و خليفه... مي‌شود. (آيه... جوادى آملی، ۱۳۸۴).

پوشش مادر و تأثير آن در فرزندان

از نظر حکم شرعی، واجب نيست مادر همهي اعضاي بدن خود را از فرزندان خودش بپوشاند. بنا بر اين باز بودن سر و گردن، دست‌ها و پاها و ساق پا اشکالي ندارد. (مکارم شيرازي، ناصر). اما از نظر تربيتي بايد بگوئيم کودک به راحتی رفتار و صدای مادر را تشخيص مي‌دهد و آن را دنبال مي‌کند. رفتار مادر بر ايش کاملاً آشناست و حافظه‌اش مملو از خاطراتي از اين رفتارهاست؛ کودک از رفتار و شکل آن‌ها عکس برداري و در حافظه‌ي خود ذخيره مي‌کند. پايه‌هاي اساسي رشد شخصيت کودک و نوجوانان از طريق تقليد نهاده مي‌شود و اين شيوه ي تقليد هم از راه شنيداري و هم از طريق بصري حاصل مي‌شود. تقليد و الگوپذيري از ويژگي‌هاي دوران کودکی است. کودک هر آن چه را که ببيند، براساس تقليد مي‌پذيرد و مطابق آن‌ها عمل مي‌کند، بدون اين که از خوبي و بدی آن اطلاع داشته باشد. چشم و گوش کودک، چون دريچه‌اي باز است و ذهن کودک مانند دوربين عکاسي است که هر چه مي‌بيند در آن منعکس و ثبت مي‌شود. (فرهاديان، ۱۳۷۰).

سیر تاریخی حجاب

بنا بر گواهي متون تاريخي، در اکثر قریب به اتفاق اقوام و ملل، حجاب در ميان زنان معمول بوده، هر چند فراز و نشيب‌هاي زيادي را طی کرده است و گاهي با اعمال سلیقه‌ي حاکمان تشديد يا تخفيف يافته است ولي هيچ گاه به طور کامل از ميان نرفته است. «مورخان به ندرت از اقوامي بدوی ياد مي‌کنند که زنان شان داراي حجاب مناسب نبوده يا به صورت برهنه در اجتماع ظاهر مي‌شدند. تعداد اين اقوام به قدری نادر است که در مقام مقايسه - به قول انديشمندان- قابل ذکر نيستند و شايد بتوان گفت: وجود برخي موانع سبب جلوگيري از بروز تمايلات و استعدادهاي فطري و طبيعي آنان شده است و يا عواملی باعث انحراف آنان از مسير فطرت گشته است»^۳ (محمدي آشناني، ۱۳۷۳: ۲۲).

- شهيد مطهري در مورد اين که کدامين اقوام داراي حجاب بوده اند چنين بيان مي‌کند: «در ايران باستان و در ميان قوم يهود و احتمالاً در هند حجاب وجود داشته است و از آن چه در قانون اسلام آمده سخت تر

بوده است اما در عرب جاهلیت حجاب وجود نداشته است و به وسیله ی اسلام در عرب پیدا شده است.^۴ (مطهری، ۱۳۵۳: ۵)

مهدی قلی هدایت در کتاب خاطرات و فطرت زنانه پوشش در ملل مختلف می گوید: «اگر به لباس ملی کشورهای جهان بنگریم به خوبی حجاب و پوشش زن را در می یابیم. براون و اشناپور، نویسنده ی غربی، در کتابی به نام پوشاک اقوام مختلف، پوشاک اقوام گوناگون جهان از عهد باستان تا قرن بیستم را به صورت مصور ارائه کرده اند. نگاهی کوتاه به این کتاب روشنگر این واقعیت است که در عهد باستان در میان یهودیان، مسیحیان، زرتشتی ها، یونانیان و اهالی روم، آلمان، خاور نزدیک و برخی مناطق دیگر پوشش زن به طور کامل رعایت می شده است، به گونه ای که زنان چین در معابر عمومی جز در پرده و ملحفه ظاهر نمی شدند و در خانه نیز دارای اندرونی و بیرونی بوده اند»^۱ (هدایت، ۱۳۶۳: ۴۰۵).

حجاب در ادیان مختلف (در ادیان زرتشت، یهود، مسیحیت و اسلام)

حجاب در آیین یهود

مبنای حجاب در شریعت یهود، آیات تورات بود که بر حجاب تأکید می نمود. کاربرد واژه "چادر" و "برقع" که به معنای روپوش صورت است، در آن آیات، کیفیت پوشش زنان یهودی را نشان می دهد. (نصریه، ۱۳۸۴).

رواج حجاب در بین زنان قوم یهود، مطلبی نیست که کسی بتواند آن را مورد انکار یا تردید خود قرار دهد. مورخین، نه تنها از مرسوم بودن حجاب در بین زنان یهود سخن گفته اند، بلکه به افراطها و سخت گیری های بی شمار آنان نیز در این زمینه تصریح کرده اند. "اگر زنی بی آنکه چیزی بر سر داشت به میان مردم می رفت یا با هر سنخی از مردان درد دل می کرد، یا صدایش آنقدر بلند بود که چون در خانه اش تکلم می نمود همسایگانش می توانستند سخنان او را بشنوند، در آن صورت مرد حق داشت بدون پرداخت مهریه او را طلاق دهد" (آریانپور؛ به نقل از ویل دورانت، ۱۳۸۵).

حجاب در آیین مسیحیت

"تصویرهایی که از پوشاک مسیحیان و مردم اروپا انتشار یافته است، به وضوح نشان می دهد که حجاب در بین زنان کاملاً رعایت می شده است. در کتاب پوشاک اقوام مختلف، برخی از تصاویر مربوط به زنان مسیحی آورده شده که همگی دارای لباسی بلند و پوششی سبز می باشند. آیین مسیحیت نه تنها احکام شریعت یهود در مورد حجاب زنان را تغییر نداده، بلکه قوانین آن را استمرار بخشیده است و در برخی موارد قدم را فراتر نهاده و با تأکید بیشتری اهمیت رعایت عفت را مطرح ساخته است؛ همان گونه که در انجیل آمده است: "... و همچنین زنان خویشان را بیاریند به لباس مزین به حیا و پرهیز، نه به زلف ها و

طلا و مروارید و رخت گرانبها، بلکه چنان که زنانی را می‌شاید که دعوی دین‌داری می‌کند به اعمال صالحه" (انجیل، رساله پولس به تیموناس، باب دوم، فقره ۹-۱۵).

دکتر «حکیم الهی» استاد دانشگاه لندن در کتاب «زن و آزادی» پس از تشریح وضعیت زن نزد اروپاییان، در مورد حکم پوشش و حجاب زن نزد مسیحیت، عقاید «کلمنت» و «ترتولیان»، (دو مرجع مسیحیت و دو اسقف بزرگ) را درباره حجاب بازگو می‌کند:

«زن باید کاملاً در حجاب و پوشیده باشد، الا آن که در خانه خود باشد، زیرا فقط لباسی که او را می‌پوشاند، می‌تواند از خیره شدن چشم‌ها به سوی او مانع گردد. زن نباید صورت خود را عریان ارائه دهد تا دیگری را با نگاه کردن به صورتش وادار به گناه نماید. برای زن مؤمن عیسوی، در نظر خداوند، پسندیده نیست که نزد بیگانگان به زیور آراسته گردد و حتی زیبایی طبیعی آن نیز باید مخفی گردد، زیرا برای بینندگان خطرناک است» (توفیقی، ۱۳۷۷).

حجاب در آیین زرتشت

در شریعت زرتشت: "آشو زرتشت" با توصیه‌ها و اندرزهای خود، کوشیده است تا پایه‌های حجابی را که زنان ایرانی به عنوان یک فرهنگ ملی در ظاهر خود رعایت می‌کنند، در عمق روح آنان مستحکم نماید. او می‌گوید: ای نو عروسان و دامادان روی سخنم با شماست. به اندرزم گوش دهید و گفتارم را به خاطر بسپارید و با غیرت در پی زندگانی پاک منشی برآید (شهرزادی، ۱۳۷۶).

در منابع زرتشتی تأکید شده، زنان نباید به خودآرایی پرداخته و چهره خود را آرایش نمایند چنان که در و ندیداد آمده است، آرایش مو و چهره برای زنان حرام است. کسی که مرتکب این عمل گردد به دوزخ می‌رود. در ارداویراف نامه نیز آمده "دیدم که از انگشتان بدکار که روی و موی آرایش می‌کردند خون و چرک بیرون می‌آمد و از چشمان آنان نیز کرم... " (افتخاری، ۱۳۷۷).

در کتاب پوشاک باستانی ایرانیان در ذیل عنوان "پوشاک اقلیت‌های میهن ما" در مورد حجاب زنان زرتشتی چنین می‌خوانیم: "این پوشاک که بانوان زرتشتی از آن استفاده می‌کنند، شباهتی بسیار نزدیک به پوشاک بانوان نقاط دیگر کشور ما دارد. چنان که روسری آنان از نظر شکل و طرز استفاده، نظیر روسری بانوان بختیاری است و پیراهن، شبیه پیراهن بانوان لر در گذشته نزدیک است و شلوار، از لحاظ شکل و برش، همان شلوار بانوان کرد آذربایجان غربی است و کلاهک، همان کلاهک بانوان بندری است" (دلپذیر، ۱۳۸۲).

حجاب در آیین اسلام

همان‌طور که در همه ادیان الهی حفظ عفت به عنوان یک فضیلت اخلاقی - اجتماعی در پاسخ به ندای طبیعت و فطرت مورد تأکید قرار گرفته، در اسلام، رعایت عفت و حریم محرم و نامحرم برای زن و مرد

مسلمان از اهمیت خاصی برخوردار است تا جایی که حجاب زن در برابر مردان بیگانه از ضروریات دین شمرده شده است. (ر. ک. حکیم، ۱۹۶۹م: ج ۵، ص ۲۳۹).

حدود حجاب در روایات

بنابر آیات حجاب، زنان باید همه اندام خویش را بپوشانند؛ به طوری که زینت‌ها و زیبایی‌ها مشخص نباشد؛ ولی اجازه داده شده که به جهت نیازی که به ارتباط اجتماعی قهری زنان وجود دارد، بعضی قسمت‌ها عیان گردد که در سخن پیامبر اکرم (ص) به اسماء (خواهر عایشه)، این حدود کاملاً مشخص گردیده است: «یا اسماء آن المراه اذا بلغت المحيض لم تصلح ان یری الا هذا و هذا، اشاره الی کفه و وجهه» (سجستانی، ۱۹۹۸م: ج ۲، ص ۳۸۳).

ای اسماء همین که زن به حد بلوغ رسید، سزاوار نیست چیزی از بدن او دیده شود، مگر این و این (اشاره نمود به دست و صورتش).

حجاب حق الهی

به گمان برخی افراد، حجاب برای زن، محدودیت و حصار است که خانواده وابستگی به شوه برای او ایجاد نموده است و بنابر این پندار، حجاب نشانه ضعف و محدودیت زن است، لکن راه‌حل این شبهه و تبیین حجاب در بینش قرآن کریم به این است که زن باید کاملاً درک کند که حجاب او نه تنها مربوط به خود او نیست تا بتواند از حق خود صرف‌نظر کند و نیز حجاب زن مربوط به مرد هم نیست تا با رضایت مرد از حجاب صرف‌نظر شود. حجاب زن مربوط به خانواده هم نیست تا اعضای خانواده رضایت بدهند، بلکه حجاب زن حق الهی است.

در جهان غرب و کشورهایی که به قانون غربی مبتلایند، اگر زن همسراری آلوده شد و همسرش رضایت داد، قوانین آنها پرونده را مختومه اعلام می‌کنند، اما در اسلام چنین نیست. حرمت زن، نه به خود زن، نه به شوهر و نه به برادر و فرزندان او اختصاص دارد و همه اینها اگر رضایت بدهند، قرآن راضی نخواهد بود، چون حرمت زن و حیثیت زن، حق است. . . است و خدای سبحان زن را با سرمایه عاطفه آفرید که معلم رقت باشد و پیام عاطفه بیاورد. اگر جامعه‌ای این درس رقت و عاطفه را ترک نمودند و به دنبال غریزه و شهوت رفتند، به همان فساد مبتلا می‌شوند که در غرب ظهور کرده است. از این رو کسی حق ندارد بگوید که من به نداشتن حجاب رضایت دادم و از اینکه قرآن کریم می‌گوید: «هر گروهی، اگر راضی هم باشند، شما حد الهی را در برابر آلودگی اجرا کنید». ، معلوم است که عصمت زن حق است. . . است و به هیچ کسی ارتباط ندارد. قهراً همه اعضای خانواده و اعضای جامعه و خصوصاً خود زن، امین امانت الهی است. زن از نظر قرآن امانتدار حق خداست؛ یعنی این مقام، حرمت و حیثیت را خدای سبحان که حق خود اوست، به زن داده و خواسته است او این حق را به امانت حفظ کند؛ آنگاه جامعه مسلمانان به صورتی درآید که جهان

برابر آن خضوع می‌نماید. جامعه‌ای که قرآن در آن حاکم است، جامعه عاطفه است و سرش این است که نیمی از جامعه، معلمان عاطفه یعنی مادرها هستند. بخوایم یا نخوایم و بدانیم یا ندانیم، اصول خانواده درس رفت و رقت می‌دهد و رقت در همه مسائل کارساز است. قرآن کریم هنگام سخن در مورد حجاب می‌فرماید: حجاب، احترام به زن است که نامحرمان او را از دید حیوانی ننگرند (سوره احزاب، آیه ۵۹). قرآن کریم وقتی مسئله حجاب را مطرح می‌کند، علت و فلسفه ضرورت حجاب را چنین بیان می‌فرماید:

«ذلک ادنی ان یعرفن فلا یؤذین» (سوره احزاب، آیه ۵۹). یعنی برای اینکه شناخته شوند و مورد اذیت واقع نگردند؛ زیرا آنان تجسم حرمت و عفاف جامعه هستند و حرمت دارند. (آیت. . . جوادی آملی، ۱۳۸۴).

برخی تئوری‌ها در مورد حجاب

– در این دیدگاه‌ها مفهوم «حجاب» در برخی نظریات مختلف بیان می‌شود.

پارسونز فرایند جامعه پذیری یا اجتماعی شدن افراد، یعنی فرایندی که طی آن، انسان ارزشها و هنجارها جامعه و گروهی که عضو آن است را می‌آموزد، فرایندی است که تنها در جریان تعامل اجتماعی میان افراد صورت می‌گیرد. به نظر او، یکی از مکانیزم‌های فرایند اجتماعی کردن، همانندسازی با بزرگسالان است و این امر، از دو طریق درونی کردن نقش‌های فرد مورد الگو و درونی کردن ارزشهای فرد مورد الگو (مثل نگرش او به حجاب) صورت می‌گیرد و همانندسازی نتیجه مستقیم وابستگی عاطفی کودک به پدر و مادر است (گیدنز، ۱۳۸۲).

– بورديو سازه تأثیرگذار دیگر بر نگرش فرد نسبت به حجاب سرمایه فرهنگی خانواده است.

وی کنش انسانها را برخاسته از عادت واره آنها میدانند. مفاهیم فضای اجتماعی و عادت‌واره، کلید فهم نظریات بورديو است. او فضای اجتماعی را به جای طبقه قرار می‌دهد و بر این اساس، جایگاه فرد در فضای اجتماعی بر اساس میزان سرمایه کلی (اقتصادی و فرهنگی) و وزن هر یک از این سرمایه‌ها تعیین میشود و به واسطه میزان و ساختار سرمایه‌شان، موضع‌گیریهایی را نسبت به جهان اطراف خود برمی‌گزیند که بیانگر علایق و سلیقه‌های آنهاست و هویت آنها بر اساس این موضع‌گیری‌ها شکل می‌گیرد (بورديو، ۱۳۸۰).

– مید در مراحل اجتماعی شدن به مرحله نمایشی اشاره میکند در مرحله نمایشی، کودک نقشهای آدمهایی را که برایش مهمند مانند پدر و مادر، برادر یا خواهر، یاد می‌گیرد (ریترز ۱۳۷۴ ص ۲۷۹).

۲-۸- بررسی پیشینه تجربی تحقیقاتی انجام شده

– اسلامی ساراب (۱۳۷۸) در تحقیق تحت عنوان «بررسی عوامل نگرش دانش‌بررسی عوامل نگرش دانش آموزان دختر مقطع متوسطه نسبت به حجاب در شهرستان شهر بابک» که نمونه آماری وی ۱۰۰ نفر از

جامعه آماری ۲۰۰۰ نفری دانش آموزان بین ۱۵ تا ۱۷ سال بودند به این نتیجه رسیده است که خانواده ها در حفظ ارزش حجاب نقش مؤثری دارند و همچنین پابندی خانواده ها به فرایض مذهبی و به کارگیری شیوه های مناسب رفتاری توسط مسئولین مدرسه و درست دانش آموزان در نگرش آنان نسبت به حجاب مؤثر می باشند.

- سیاح و ورگ و همکاران (۱۳۹۲) تحقیقی تحت عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر عفاف و حجاب دختران مقطع متوسطه (مطالعه موردی استان خراسان شمالی)» انجام داده اند که نتایج تحلیل نشان از معنادار بودن رابطه بین متغیرهای مد، دینداری، درآمد والدین، تحصیلات پدر و مادر بر متغیر عفاف و حجاب با عفاف و حجاب داشت. بر این اساس هرچه والدین در تربیت دینی و مذهبی فرزندان بیشتر کوشا باشند و اعتقادات مذهبی را در آنها رشد دهند، عفاف و حجاب در آنها نهادینه می شود.

- افسری پژوهشی تحت عنوان «بررسی عوامل مؤثر بر ارتقاء سطح حجاب و عفاف (مورد مطالعه: دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر)» انجام داده است براساس نتایج به دست آمده بین عوامل خانوادگی، اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و فردی با رعایت حجاب اسلامی رابطه وجود دارد.

- فرزانه نیکو برازش در تحقیق خود به بررسی مبانی حجاب و عفاف در قرآن کریم پرداخته و سیر تاریخی حجاب را بین اقوام و ملل مطرح کرده و انواع حجاب اعم از حجاب گفتار و نگاه و رفتار را عنوان کرده است و در نهایت نتیجه گیری نموده که اسلام با طرح حجاب به تمام شخصیت زن و مرد توجه نموده تا در سایه آن جامعه ای سالم و دور از فساد ایجاد شود و اشخاص بتوانند مسیر کمال و سعادت را با پیروی از دستورات دینی در جامعه بشری با لطافت معنوی و کمال حقیقی تجربه کنند.

- روش تحقیق

با توجه به عنوان تحقیق، روش پژوهش، توصیفی مبتنی بر منابع اسنادی و کتابخانه ای است. و در آن با بررسی مفاهیم و دیدگاه های مطرح شده در این زمینه، محقق به تحلیل نقش خانواده در تشویق فرزندان به مقوله حجاب پرداخته است.

نتیجه گیری:

در جامعه ای که عفاف و به پشتوانه آن حجاب نهادینه شود زمینه ساز کاهش انحرافات اجتماعی خواهد شد، حفظ عفاف و حجاب در خانواده، خصوصاً زنان سبب می شود که آنان بازیچه دست شهوت پرستان قرار نگیرند، و شرافت انسانی در آنان رشد یابد. برهنگی و بی عفتی در زنان سبب می شود که به آنان به چشم یک کالای، با تاریخ مصرف محدود که مورد سوءاستفاده برخی از افراد قرار می گیرند. نگریسته شود، که این خود، زمینه ساز سقوط و تنزل جایگاه زنان خواهد شد. قرار گرفتن زنان در این جایگاه، منجر به انحطاط جامعه سالم خواهد شد، در جامعه ای که اساس شکل گیری آن بر پایه نظام خانواده باشد و در

آن خانواده با پایبندی به ارزش‌های اخلاقی حاکم بر جامعه و رعایت هنجارها، می‌تواند نتیجه مطلوبی در جهت تاثیر گذاری بر فرزندان خود بدست آورد. زن به عنوان مدیر خانواده می‌تواند نقش اثرگذاری در هدایت درست اعضای خانواده و خصوصاً فرزندان که آینده‌سازان مملکت هستند، داشته باشد.

در بررسی پیشینه برخی از تحقیقات انجام شده در این خصوص می‌توان به این مطالب اشاره نمود که خانواده‌ها با انجام فرائض دینی و مذهبی، در تاثیر گذاشتن فرزندان خود بر حفظ حجاب موثر هستند و عوامل خانوادگی، فردی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌تواند در رعایت حجاب موثر باشد. برخی از این عوامل اثرگذار عبارتند از: دینداری پدر و مادر، سطح تحصیلات والدین، درآمد والدین و... .

از آنجایی که فرد در ابتدا در کانون خانواده رشد می‌یابد و تحت حمایت‌های والدین آموزش می‌بیند والدین در هدایت فرزندان به سوی مسیری صحیح نقش اثرگذاری خواهند داشت چرا که داشتن جامعه‌ای سالم نتیجه داشتن خانواده‌ای سالم می‌باشد. اگر در خانواده‌ای که والدین توجهی به مسائل دینی و مذهبی نداشته‌باشند، فرزندان در محیطی بزرگ می‌شوند که نسبت به مقولات دینی و مذهبی توجهی ندارند و در جایی که به مسائل دینی و اخلاقی توجهی نشود می‌تواند زمینه‌ساز ناهنجاری‌های اخلاقی و رفتاری شود.

در چنین شرایطی، ثبات خانواده در معرض خطر قرار می‌گیرد و از آن جایی که رعایت نکات اخلاقی و اعتقادی خود سبب می‌شود انسان در چهارچوب هنجارهای اجتماعی حاکم بر جامعه، قدم بردارد پس حد و حدودی برای بروز رفتارهای افراد ایجاد خواهد شد و آنان با آگاهی، سعی در کنترل صحیح خواسته‌های خود برمی‌دارند که این خود یکی از عوامل سلامت خانواده و نهایتاً جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنیم خواهد شد. جامعه‌ای که آینده‌سازان آن همین فرزندان جامعه می‌باشد.

فهرست منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- افسری، ل. بررسی عوامل مؤثر بر ارتقاء سطح حجاب و عفاف در بین دانشجویان دختر دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهر، فصلنامه علوم رفتاری.
- افتخاری، رضا، ۱۳۷۷. بررسی فلسفه و قلمرو حجاب در ادیان الهی و آثار تربیتی آن. پایان نامه کارشناسی فقه و حقوق اسلامی. دانشکده ادبیات، دانشگاه شاهد.
- انجیل، رساله پولسو تیمونائوس، باب ۲، فقره ۹-۱۵.
- پیروزی، م. (۱۳۸۵). آموزش و پرورش یکی از مهمترین آژانس‌های اجتماعی شدن، مجله اینترنتی فصل نو www.fasleno.com
- تقوی، ن. (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی خانواده، تهران: انتشارات دانشگاه پیام نور، چاپ اول.
- جوادی آملی، عبدا. . . (۱۳۸۴). زن در آینه جلال و جمال، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دهم.
- چلبی، م. (۱۳۷۵). جامعه‌شناسی نظم (تشریح و تحلیل نظری نظم اجتماعی). چاپ اول. تهران: نشر نی.
- حسن‌زاده، صالح. (۱۳۹۳)، عوامل تحکیم خانواده در فرهنگ اسلامی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- حکیم، سید محسن. (۱۹۶۹). مستمسک العروه الوثقی. بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- حکیم الهی، (۱۳۴۲). زن و آزادی و ضرب المثل‌های ملل راجع به زنان. تهران، چاپخانه فردوسی، ج ۲.
- دلاور، ع. (۱۳۸۵). روش‌های تحقیق در روانشناسی و علوم تربیتی، تهران: انتشارات نشر ویرایش.
- دلپذیر، زهرا. (۱۳۸۲). حجاب در تاریخ ایران باستان. نشر قدس.
- دورانت، ویل، ۱۳۸۵. تاریخ تمدن، ترجمه امیر حسین آریانپور و دیگران. تهران. انتشارات علمی و فرهنگی.
- سجستانی، سلیمان بن اشعث (۱۹۹۸). سنن ابن داود. بیروت، موسسه ریان.
- سیاح ورگ، م. امیرپور، م و وحیدی عفت، ع. (۱۳۹۲). بررسی عوامل مؤثر بر عفاف و حجاب دختران مقطع متوسطه، فصلنامه دانش انتظامی خراسان شمالی.
- شهرزادی، رستم. (۱۳۷۶). آموزش‌های زرتشت پیامبر. انتشارات انجمن زرتشتیان.
- ریتزر، جورج، ۱۳۷۴، نظریه جامعه‌شناسی در دوران معاصر، ثلاثی، تهران، علمی
- علاقه‌بند، ع. (۱۳۸۰). جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران: انتشارات نشر روان
- فتحی آشتیانی، ع. (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر روانشناسی سیاسی، تهران: انتشارات بعثت، چاپ اول.
- فرهادیان، رضا، آن چه والدین و مربیان باید بدانند، رؤف، قم، ۱۳۷۰، ص ۳۸
- قائمی امیری، ع. (۱۳۶۴). مجموعه بحث‌ها در زمینه شناخت، هدایت و تربیت نوجوانان و جوانان، تهران: انتشارات امیری.

- کوئن، ب. (۱۳۷۳). درآمدی بر جامعه‌شناسی، ترجمه محسن ثلاثی، تهران: انتشارات فرهنگ معاصر، چاپ پنجم.
- کوئن، ب. (۱۳۸۵). مبانی جامعه‌شناسی، ترجمه غلامعباس توسلی و رضا فاضل، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت).
- گیدنز، آ. (۱۳۸۶). جامعه‌شناسی، حسن چاووشیان، تهران: انتشارات نشر نی، چاپ چهارم.
- ماضی، محمد. (۱۳۸۱). سیاست و دیانت در اسرائیلگگ. ترجمه سید غلامرضا تهامی، انتشارات سنا.
- محمدی آشنائی، علی. (۱۳۷۳). حجاب در ادیان الهی. قم: اشراق.
- معین الاسلام، مریم، طیبی، ناهید. (۱۳۸۱). روان‌شناسی زن در نهج‌البلاغه، قم، انتشارات بهشت بینش، مطهری، مرتضی. (۱۳۵۳). مسئله حجاب. تهران: نشریه انجمن اسلامی.
- مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۷۱). تفسیر نمونه. قم. دارالکتاب الاسلامیه.
- مکارم شیرازی، ناصر، رساله‌ی توضیح المسائل، قم، هدف، ص ۴۲۴.
- میشل، توماس. (۱۳۷۷). کلام مسیحی. ترجمه حسین توفیقی، انتشارات مرکز مطالعات ادیان و مذاهب قم.
- نصریه، مهرناز. (۱۳۸۴). فرزندان استر. مجموعه مقالات به کوشش هومن سرشار، نشر کارنگ.
- هدایت، مهدی قلی. (۱۳۶۳). خاطرات و خطرات. تهران: زوار، چاپ ۴
- اسرائیل یعقو و لوگاسی، هاراو. (۱۹۸۰). بت یعقوو. چاپ اورشلیم.

[-http://hejab.ir](http://hejab.ir)